

عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام

دکتر محمد علینی *

عباس علینی **

مقدمه

عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی، دربرگیرنده عوامل افزایشنده و عوامل کاهنده است. روابط اجتماعی و پیوندهای گرم و صمیمی، اعتماد اجتماعی، مشارکت، همبستگی، وحدت و یکپارچگی و ... از عوامل افزایشنده سرمایه اجتماعی است. در نقطه مقابل، روابط سرد و ابزاری، بی‌اعتمادی، تفرقه و جدایی و ... از عوامل کاهنده سرمایه اجتماعی است. امام خمینی علیه السلام بنیان‌گذار جمهوری اسلامی به این عوامل توجه داشت. ایشان در سخنان و سیره رفتاری خویش به دنبال ایجاد و افزایش سرمایه اجتماعی و دوری از فروپاشی و کاهش سرمایه اجتماعی بود.

مفهوم‌شناسی سرمایه اجتماعی

مفهوم سرمایه اجتماعی به روابط و پیوندهای بین انسان‌ها مربوط می‌شود و موجب همکاری متقابل بین یکایک جامعه و استحکام پایه‌های اجتماع می‌گردد که در آموزه‌های دینی، به‌ویژه دین اسلام به‌وفور یافت می‌شود.^۱

سرمایه اجتماعی از سرمایه‌های کلیدی در هر جامعه است که نقش بسزایی در کارآمدی حکومت و تأمین رفاه پایدار دارد. سرمایه اجتماعی دارای ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است و هر کدام از آنان دارای شاخص‌های مختلف هستند.^۲ از نگاه فوکویاما،

* دکتری دین پژوهی.

** دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت دولتی.

۱. محمد علینی، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، ص ۱۹.

۲. سیدرضا صالحی امیری و اسماعیل کاوسی، سرمایه اجتماعی، ص ۱۳-۲۹.

هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کند، باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهد و ارتباطات دوجانبه باشد.^۱ در واقع سرمایه اجتماعی حاصل اعتماد، مشارکت و همکاری‌های داوطلبانه است.^۲

پایه‌های اصلی سرمایه اجتماعی ممکن است بر اثر استفاده نابجا یا تحول روان‌شناختی و جامعه‌شناختی رو به زوال نهد، زمینه‌های نابودی و محوشدن آن فراهم گردد، یا سرمایه‌های اجتماعی منفی در جامعه شکل بگیرد که به‌هر حال موجب سقوط نظام سیاسی و اجتماعی موجود می‌شود. تضعیف یا تخریب نظام ارزشی و هنجاری، اعتماد اجتماعی، مشارکت سیاسی و اجتماعی و شبکه روابط اجتماعی از عوامل فرسایش سرمایه اجتماعی هستند.^۳

سرمایه اجتماعی در سخنان امام خمینی علیه‌السلام وجود ندارد، با این وجود کلمات و سخنانی درباره مؤلفه‌های گوناگون این کلام وجود دارد که ناظر بر سرمایه اجتماعی است. امام خمینی علیه‌السلام در اندیشه خود بر اهمیت سرمایه اجتماعی، حفظ، تقویت و به‌کارگیری آن در تحقق و تداوم آرمان‌های انقلاب اسلامی به‌ویژه احیای هویت اسلامی، استقلال، عدالت و آزادی تأکید کرده است.

در پژوهش حاضر، سه مؤلفه اصلی و مهم سرمایه اجتماعی، یعنی روابط اجتماعی، اعتماد اجتماعی و مشارکت از دیدگاه امام خمینی علیه‌السلام به‌اختصار بررسی می‌شود.

۱. مؤلفه روابط اجتماعی

ایده محوری سرمایه اجتماعی، روابط و پیوندهای میان یک‌یک افراد جامعه است. افراد جامعه در سطوح گوناگون با برقراری رابطه با یکدیگر و پایدار کردن آن قادر به همکاری با هم می‌شوند. با گسترش روابط و همکاری متقابل میان همه افراد جامعه و استحکام پایه‌های اجتماعی، نوعی دارایی شکل می‌گیرد که از آن به سرمایه اجتماعی یاد می‌کنند.^۴

ارتباطات عنصر اصلی سرمایه اجتماعی به شمار می‌آید. سرمایه اجتماعی در روابط میان افراد تجسم می‌یابد و اساس بحث آن، ارزشمند بودن پیوندها و روابط اجتماعی برای افراد است.

۱. فرانسیس فوکویاما، پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ص ۱۱.

2. Robnsoon, , 'Social Capital, Participation and Consultation' 2000, p.2.

۳. یوسف فتحی، سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی، ص ۲۲۵.

۴. محمد علینی و غلامرضا غفاری، «تحلیل فضای مفهومی سازه اجتماعی در کلام امام علی علیه‌السلام»، ص ۹۳.

امام خمینی علیه السلام به ارتباطات اجتماعی توجه ویژه‌ای داشت. زیباترین بیان ایشان در این باره، تشبیهی است که در آن جامعه و افراد آن را به قطرات باران، نهرها، سیل و دریا تشبیه کرده است.^۱

مؤلفه‌های بُعد شناختی روابط اجتماعی

بُعد شناختی روابط اجتماعی به جنبه ذهنی و تجلیات انتزاعی تر سرمایه اجتماعی از قبیل باورها، ارزش‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که کنش متقابل میان افراد جامعه را تحت تاثیر قرار می‌دهد و بر روابط میان افراد اثر می‌گذارد و آن را به سوی اقدام جمعی سوق می‌دهد.^۲

در دیدگاه امام خمینی علیه السلام مؤلفه‌های بعد شناختی روابط عبارت‌اند از:

الف) خدامحوری در روابط

با مروری بر سخنان امام خمینی علیه السلام این نکته به‌روشنی آشکار می‌شود که نیروی ایمان به خدا، ایجادکننده سرمایه‌ای است از جنس سرمایه‌های مادی نیست، بلکه از جنس سرمایه‌های معنوی و کیفی است که موجب تسهیل بسیاری از کنش‌ها می‌گردد. بر این اساس امام علیه السلام می‌گوید: «این قوه ایمان است که مردم سرتاسر ایران را بسیج کرد. قدرت ایمان، قوه اسلام و قدرت معنوی ملت این پیروزی را به ما ارزانی داشت».^۳

ب) حفظ حرمت و آبروی انسان

حفظ حرمت انسان و آبرو و حیثیت وی در جایگاه یک اصل در روابط بین افراد و مورد تأکید بسیار اسلام است؛ به طوری که در منطق اسلام، پاسداری از حرمت انسان به انسان مسلمان اختصاص ندارد، بلکه هر فردی که در جامعه اسلامی در جایگاه شهروند زندگی می‌کند، باید حریم انسانیت او محفوظ باشد. حضرت علی علیه السلام در نامه به مالک اشتر چنین تأکید فرمود: «التَّاسُ صِنْفَانِ إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ، أَوْ نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ؛ مردم بر دو دسته هستند: یا برادر دینی تو هستند یا چون تو انسان می‌باشند».^۴

امام خمینی علیه السلام در عمل، خود به حفظ حرمت و آبروی انسان و افراد اصرار و اهتمام جدی داشت. فرمان هشت‌ماده‌ای امام علیه السلام که از فرمان‌های مهم ایشان است و در ۲۴ آذر ۱۳۶۱ درباره

۱. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۴، ص ۲۳۰ - ۲۳۱.

۲. سیده فاطمه فقیه خلیجانی، سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی، ص ۸۵ - ۸۶.

۳. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۶، ص ۳۶۱.

۴. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

رعایت حقوق مردم خطاب به قوه قضاییه و ارگان‌های اجرایی آمده است، در همین مسئله می‌باشد.^۱

ج) رعایت حقوق اقوام و اقلیت‌ها

رعایت حقوق اقوام و اقلیت‌ها همواره مورد تأکید فراوان امام خمینی علیه‌السلام قرار داشت.^۲ درحقیقت اقلیت‌ها در اندیشه امام خمینی علیه‌السلام، اعم از اقلیت‌های مذهبی یا اقوام و طوایف گوناگون، همگی جزئی از ملت هستند و برادری آنها با یکدیگر و حفظ احترام و حقوق آنها و رفتار انسانی و عادلانه با آنها همواره از اصول اساسی مورد تأکید امام علیه‌السلام بود. این شیوه برخورد امام علیه‌السلام با توجه به اینکه امکان همزیستی مسالمت‌آمیز و تعامل گروه‌های مختلف را در کنار یکدیگر فراهم می‌کند، از ظرفیت بالایی برای ایجاد و افزایش سرمایه اجتماعی در جامعه برخوردار است.^۳

۲. مؤلفه اعتماد اجتماعی

اعتماد مؤلفه مهم سرمایه اجتماعی است. اعتماد اجتماعی به معنای تمایل فرد به پذیرفتن خطر در وضعیت اجتماعی با اطمینان به این نکته است که دیگر افراد جامعه به گونه‌ای مورد انتظار وی عمل نمایند و از او حمایت می‌کنند. افزایش استقلال و توانایی فردی و گروهی، تسهیل همکاری و تسریع امور و کاهش هزینه‌ها از آثار و فواید چشمگیر مؤلفه اعتماد اجتماعی در همه روابط میان افراد جامعه اعم از خرد و کلان است.^۴

امام خمینی علیه‌السلام شرط اعتماد را دیانت، امانت و کاردانی مطرح می‌کند.^۵ بر اساس دیدگاه امام، بنیان جامعه بر اعتماد اجتماعی گذاشته شده است و بدون اعتماد، آرامش وجود نخواهد داشت.^۶ ایشان قائل است: «کمترین انتظار یک ملت، رفاه و آسایش آنهاست و ملتی که نیازهای ابتدایی او تأمین نشود، در فکر نیازهای بعدی نخواهد بود؛ حتی اگر آن حکومت الهی باشد». ایشان تصریح می‌کند: مردم انتظار دارند دولت اسلامی بیشتر به رفاه آنان بیندیشد. ایشان دولت

۱. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۱۳۹-۱۴۳.

۲. همان، ج ۱۱، ص ۲۹۰.

۳. سیده فاطمه فقیه خلیجانی، سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی، ص ۱۰۶.

۴. سیدرحیم ابوالحسنی، «کارکردهای سیاسی سرمایه اجتماعی»، ص ۷۲-۷۳.

۵. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۵، ص ۱۷۵.

۶. سیدروح‌الله موسوی خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۴۷۶.

اسلامی را کارآمد و تأمین کننده رفاه و آسایش زندگی مردم می‌داند.^۱

اعتماد بین فردی و اعتماد نهادی

امام خمینی علیه السلام اعتماد مردم به یکدیگر (اعتماد عام یا بین فردی) را رکن اساسی زندگی اجتماعی می‌داند و این مطلب را چنین توضیح می‌دهد: «زندگانی اجتماعی چرخ بزرگش بر اعتماد مردم به یکدیگر می‌چرخد که اگر خدای نخواست اعتماد از انسان‌ها برداشته شود، ممکن نیست بتوانند با راحتی زندگانی کنند».^۲

افزون بر اعتماد افراد به یکدیگر در زندگی اجتماعی، امام خمینی علیه السلام بر اعتماد بین مردم و حکومت (اعتماد نهادی) نیز توجه فراوانی داشت. ایشان همواره بر حفظ اعتماد بین مردم و حکومت و ایجاد نشدن شکاف در این بین تأکید داشت؛ به طوری که خطر بزرگ را زمانی می‌دانست که اعتماد مردم از حکومت سلب گردد.^۳

گفتنی است اعتماد به شخص، اعتماد نهادی تولید می‌کند. امام علیه السلام در ماجرای پذیرش قطعنامه ۵۹۸ خطاب به مردم می‌گوید: «من شما را می‌شناسم. شما هم مرا می‌شناسید. شما می‌دانید که من با شما پیمان بسته بودم که تا آخرین قطره خون و آخرین نفس بجنگم؛ اما تصمیم امروز فقط برای تشخیص مصلحت بود. عزیزانم، می‌دانید که تلاش کردم که راحتی خود را بر رضایت حق و راحتی شما مقدم ندارم».^۴

همچنین در نقطه مقابل، بی‌اعتمادی به یک شخص به بی‌اعتمادی نهادی می‌انجامد؛ به همین دلیل امام خمینی علیه السلام درباره تأثیر عملکرد یک طلبه در سرنوشت کل طلاب می‌گوید: «از شما توقع است که وقتی از مرکز فقه رفتید، مهذب و ساخته شده باشید تا بتوانید مردم را بسازید و طبق آداب و دستورات اخلاقی اسلامی آنان را تربیت کنید؛ اما اگر خدای نخواست در مرکز علم خود را اصلاح نکردید، به هر کجا که بروید، العیاذ باللّه مردم را منحرف ساخته به اسلام و روحانیت بدبین خواهید کرد. درد اینجاست اگر مردم از شما عملی که برخلاف انتظار است مشاهده کنند، از دین منحرف می‌شوند. از روحانیت برمی‌گردند، نه از فرد».^۵

۱. همو، صحیفه امام، ج ۱، ص ۱۳۷.

۲. همو، شرح چهل حدیث، ص ۴۷۶.

۳. همو، صحیفه امام، ج ۱۷، ص ۲۴۹.

۴. همان، ج ۲۱، ص ۹۵.

۵. سیدروح‌الله موسوی خمینی، جهاد اکبر، ص ۱۲-۱۴.

اعتماد اجتماعی و نهادی به‌مثابه کشتی نجات یک کشور است. اگر کشتی میان دریا متزلزل شود، تمام ساکنان آن مضطرب می‌شوند. احتمال غرق‌شدن کشتی، همه خوشی‌ها را از بین می‌برد و تمام شیرینی‌ها را تلخ می‌گرداند.^۱ در واقع عامل حفظ اعتماد نهادی، کارآمدی، صداقت و امانت‌داری است. اطمینان در ملت، استقلال روحی و اعتماد ایجاد می‌کند. اگر دولت و رسانه‌ها و گویندگان در ملت اعتماد ایجاد کنند، پیروزی همیشگی حاصل می‌گردد.^۲

به اعتقاد امام خمینی علیه‌السلام، مؤلفه اعتماد اجتماعی در انقلاب اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای داشت. پس از انقلاب اسلامی نیز امام خمینی علیه‌السلام معتقد است اعتماد نقش بسیار مؤثری دارد؛ زیرا وجود اعتماد میان مردم و حکومت، سبب همکاری مردم با دولت و نظام سیاسی می‌شود. ایشان می‌گوید: «دولت و مردم نبایستی از یکدیگر جدا باشند».^۳ به باور امام خمینی علیه‌السلام در نظام اسلامی و مردم‌سالاری دینی به دلیل پاکدستی و تعهد به اجرای احکام اسلام و تخصص و خدمت‌گزاری، اعتماد اجتماعی و سیاسی شکل می‌گیرد؛ اما در نظام استبدادی میان مردم و حکومت بی‌اعتمادی وجود خواهد داشت.^۴

شاخص‌های اعتماد

برخی از مهم‌ترین شاخص‌های اعتماد عبارت‌اند از:

الف) شاخص کارآمدی

کارآمدی نظام، ارتباط مستقیمی با پشتیبانی مردم از دولت و پذیرش مردمی حکومت دارد. امام در این باره می‌گوید:

کاری بکنید که مردم محبت به شما بکنند و پشتیبان شما باشند. اگر مردم پشتیبان یک حکومتی باشند، این حکومت سقوط ندارد. اگر یک ملت پشتیبان یک رژیم باشند، آن رژیم از بین نخواهد رفت. اینکه رژیم سابق از بین رفت، برای این بود که پشتیبان نداشت، ملت پشتیبانش نبود.^۵

۱. همو، صحیفه امام، ج ۱۱، ص ۴۳.

۲. همان، ج ۱۳، ص ۵۳۷.

۳. همان، ج ۱، ص ۱۲۲.

۴. همان، ج ۳، ص ۴۱۷؛ ج ۵، ص ۳۱۶ و ج ۴، ص ۳۶۹.

۵. همان، ج ۸، ص ۳۷۲.

حکومت و حاکمیت برای ایجاد کارایی و اعتماد بین مردم لازم است تا به مواردی پایبند باشد که مهم‌ترین آنان عبارت‌اند از:

* خدمت‌گزاری و پاسخ‌گویی

امام خمینی علیه السلام بر آثار اجتماعی خدمت‌گزاری حکومت چنین تأکید داشت: «مسئله، مسئله خدمت‌گزاری دولت به ملت است، نه فرمان‌فرمایی دولت به ملت. فرمان‌فرمایی شما را از ملت و ملت را از شما جدا می‌کند».^۱

* رفتار کریمانه و محترمانه با مردم

یکی از عوامل کارآمدی حکومت‌ها از منظر امام خمینی علیه السلام، رفتار محترمانه و کریمانه آنها با مردم است؛ به این معنا که حاکمان باید با رفتارهای انسانی و اسلامی و محبت‌آمیز با مردم برخورد کنند و پیش از حکومت بر ابدان آنان، بر قلوب آنها حکومت نمایند. ایشان فتح قلوب را مهم‌تر از فتح ممالک برای حکومت‌ها می‌دانست.^۲ این تعبیر امام علیه السلام می‌تواند نشان از اهمیت ایجاد یک رابطه اعتمادی با مردم باشد که خود سرمایه اجتماعی مهمی به شمار می‌آید؛ به همین دلیل امام خمینی علیه السلام می‌گوید: «اگر یک کشور بخواهد یک کشور سالمی باشد، باید بین دستگاه حاکمه با ملت تفاهم باشد».^۳

(ب) شاخص قانون‌گرایی

قانون‌مندی دولت و مردم نیز یکی از عوامل کارآمدی و قابل‌پیش‌بینی بودن تصمیم‌ها و رفتارهاست، به‌ویژه پایبندی به حقوق اساسی که روابط اجتماعی حاکم بر دولت و ملت را تعیین می‌کند. امام علیه السلام پایبندی به قانون را اساس یک کشور اسلامی می‌داند و همه اشخاص، گروه‌ها و نهادها را به تن‌دادن قانون توصیه می‌کند. ایشان بر این اساس، عمل به قانون را معیار حل مناقشات و منشأ اختلاف‌ها را قانون‌شکنی می‌داند. امام علیه السلام می‌فرماید: «قانون برای همه و به نفع همه و برای تهذیب و آرامش خاطر و مصالح همه ملت است. البته دزدها و دیکتاتورها از قانون

۱. همان، ج ۹، ص ۱۱۹.

۲. همان، ج ۱، ص ۱۲۱.

۳. همان، ج ۸، ص ۲۳۰.

بدشان می‌آید».^۱ از نظر امام، قانون برای همه اعضای جامعه یکسان است. عمل توده مردم به قانون به میزان پابندی بزرگان جامعه به آن وابسته است. قانون برای برقراری نظم اجتماعی عادلانه است. به تصریح امام خمینی علیه السلام، رسول اکرم صلی الله علیه و آله هم در عمل به قانون با دیگران برابر بود.^۲

ج) شاخص انتقادپذیری

یکی دیگر از عوامل کارآمدی حکومت‌ها که به ایجاد اعتماد و در نتیجه افزایش سرمایه اجتماعی می‌انجامد، انتقادپذیری حکومت و دولت است که مورد توجه و تأکید فراوان امام خمینی علیه السلام نیز قرار داشت؛ چراکه به اعتقاد امام، انتقاد بجا و سازنده موجب رشد و هدایت جامعه است.^۳

د) شاخص تأمین حقوق و آزادی‌های مشروع اجتماعی

از جمله عوامل کارآمدی حکومت‌ها و دولت‌ها که منجر به اعتماد و گسترش سرمایه اجتماعی می‌شود، تأمین حقوق و آزادی‌های مشروع اجتماعی است. امام خمینی علیه السلام درباره این شاخص می‌فرماید:

در جمهوری اسلامی زورگویی و ستم نیست. در جمهوری اسلامی آزادی، استقلال و عدل اسلامی بر تمام ملت سایه می‌افکند. اسلام دینی است که همه کس به حقوق خودش می‌رسد و مراعات همه حقوق را می‌کند.^۴

امام علیه السلام تأکید می‌کند: «با تأمین حقوق و آزادی‌های مردم از سوی دولت، مردم نسبت به دولت احساس اعتماد و نزدیکی می‌کنند و خود را صاحب اختیار و دارای رای در اداره کشور می‌دانند». ایشان با توجه به تجربه تاریخی، عاقبت حکومت‌های دیکتاتور و ارباب و زور را جز سقوط نمی‌دانند^۵ و می‌فرماید: «در حکومت اسلامی، فرمان‌فرمایی و فرمانبری نیست. رسول اکرم صلی الله علیه و آله در حکومت خود با مردم برابر بود و امتیازی برای خود قائل نبود. فرمان‌فرمایی، دولت را از ملت

۱. همان، ج ۱۴، ص ۴۱۳-۴۱۵.

۲. سیدروح‌الله موسوی خمینی، ولایت فقیه، ص ۶۲.

۳. همو، صحیفه امام، ج ۲۱، ص ۱۷۹.

۴. همان، ج ۶، ص ۵۲۶.

۵. همان، ج ۳، ص ۱۷۲.

و ملت را از دولت جدا می کند و منشأ مفاسد می شود».^۱

۳. مؤلفه مشارکت

«مشارکت» فرایندی اجتماعی، عمومی و یک پارچه است که هدف آن کشاندن همه مردم به ایفای نقش در همه مراحل رشد جامعه می باشد.^۲ مشارکت فعال مردم در عرصه های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی از مؤلفه های اصلی سرمایه اجتماعی به شمار می آید.^۳

امام خمینی علیه السلام در جایگاه یک رهبر مردمی در تاریخ معاصر ایران همواره به نیروی مردم و نقش مؤثر آنان در تحولات سیاسی و اجتماعی اعتقاد راسخ داشت؛ به طوری که مردم را سرمایه اصلی کشور می دانست. ایشان همواره به حضور مؤثر مردم در صحنه و مشارکت آنان در عرصه های مختلف تأکید داشت. امام خمینی علیه السلام همراهی و پشتیبانی مردم را منوط به همکاری عملی آنان می دانست؛ بر این اساس با صراحت می فرماید: «بدون پشتیبانی مردم نمی شود کار کرد. پشتیبانی هم به این نیست که مردم الله اکبر بگویند، این پشتیبانی نیست. پشتیبانی این است که مردم همکاری کنند».^۴

امام علیه السلام در بیانی درباره آسیب مشارکت نکردن حکومت با مردم که از عوامل کاهنده سرمایه اجتماعی و موجب فروپاشی آن می شود، چنین می فرماید:

دولت چنانچه تذکر داده ام، بدون شرکت ملت و توسعه بخش های خصوصی جوشیده از طبقات محروم مردم و همکاری با طبقات مختلف مردم با شکست مواجه خواهد شد. کشاندن امور به سوی مالکیت دولت و کنارگذاشتن ملت، بیماری مهلکی است که باید از آن احتراز شود.^۵

امام خمینی علیه السلام افزون بر اینکه دولت را موظف به مشارکت دادن مردم در امور مختلف اداره جامعه و فراهم کردن زمینه های آن می داند، به گسترش روحیه مشارکت عمومی مردم و دعوت از آنها به حضور در صحنه در عرصه های گوناگون نیز تأکید دارد:

همین ملتی که یک همچو نهضتی کرد و یک همچو پیروزی برایش حاصل شد، باید

۱. همان، ج ۹، ص ۱۱.

۲. یوسف فتحی، سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی، ص ۹۹.

۳. فرانسیس فوکویاما، پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ص ۱۱۰ - ۱۱۱.

۴. سیدروح الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۹، ص ۴۰۹.

۵. همان، ج ۱۹، ص ۱۵۸.

این مملکت را خود ملت اداره بکند. در هر صورت مملکت باید با دست خود مردم و با دست خود اشخاص اداره بشود.^۱

امام علیه السلام ایران را متعلق به ملت ایران و مسئولیت سازندگی آن را هم متوجه همه مردم می‌داند و می‌فرماید: «ایران مال خود شماست و خود شما باید او را بسازید، وگرنه کارها زمین می‌ماند».^۲ ایشان دولت را به‌تنهایی در حل امور جامعه ناتوان ارزیابی می‌کند و دولت را مکلف به مشارکت دادن مردم در امور و سهیم کردن و سهیم شدن آنها در سرنوشت خود می‌داند و تأکید می‌کند: «همان طوری که با شرکت مردم جنگ تمام شد، با شرکت مردم کشور اداره می‌گردد. امور جامعه باید در اختیار مردم باشد و دولت نظارت کند».^۳

مؤلفه‌های مشارکت

مشارکت از مؤلفه‌های گوناگونی شکل یافته است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: شبکه‌ها، نهادها و پیوندهای مردمی، تعاون و همکاری، مشورت، اصل مسئولیت‌پذیری و نظارت اجتماعی. امام خمینی علیه السلام درباره هر کدام از این مؤلفه‌ها، سخنانی دارد که عمل به آنان موجب افزایش مشارکت و در نتیجه تقویت سرمایه اجتماعی می‌شود. در ادامه به مؤلفه مهم و اساسی آن که شبکه‌ها و نهادهای مردمی است، پرداخته می‌شود.

- شبکه‌ها، نهادها و پیوندهای غیررسمی و مردمی

یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، وجود شبکه‌ها و پیوندهای غیررسمی و مردمی است که در ایجاد مشارکت مردمی تأثیر بسزایی دارد. این شبکه‌ها و پیوندها به میزان زیادی به هماهنگی فعالیت‌ها کمک می‌کند و قادرند هماهنگی‌های بیشتری با هزینه کمتر پدید آورند. نهاد امر به معروف و نهی از منکر در جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای در مشارکت مردمی برخوردار است که به دلیل اهمیت آن، در ادامه بررسی می‌شود.

نهاد امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر زمانی که به صورت یک شبکه و نهاد غیررسمی و مردمی، نظارت

۱. همان، ج ۱۰، ص ۳۰۲-۳۳۷.

۲. همان، ج ۱۲، ص ۶۸.

۳. همان، ج ۲۰، ص ۵۶.

کنترل اجتماعی در عرصه سالم‌سازی اجتماعی دیده شود، می‌تواند یکی از مصادیق و شاخص‌های سرمایه اجتماعی در ساختار جوامع اسلامی دانسته شود. امر به معروف و نهی از منکر به مثابه دو اصل زیربنایی اسلام برای اهتمام افراد به اصلاح جامعه و مبارزه همیشگی با فساد و ناهنجاری است و افراد را به وسیله واداشتن به نوعی نظارت و کنترل اجتماعی غیررسمی در قالب یک مسئولیت همگانی به مشارکت اجتماعی و سیاسی ملزم می‌کند و مشارکت فعال مردمی در عرصه سالم‌سازی اجتماع را به دنبال دارد.

در اندیشه امام خمینی علیه السلام با توجه به اینکه امر به معروف و نهی از منکر یکی از واجباتی است که در سطح کلان جامعه مطرح می‌شود، ظرفیت طرح نهادی آن نیز وجود دارد. یکی از احیای‌های مهم امام علیه السلام در قضیه امر به معروف و نهی از منکر، خارج کردن آن از دایره تنگ جزئیات و متوجه کردن مردم به امور مهم و معروف‌ها و منکرهای بزرگ در جامعه بود که این مسئله خود نیازمند داشتن نگاهی نهادی به اصل امر به معروف و نهی از منکر است. امام خمینی علیه السلام امر به معروف و نهی از منکر را در جایگاه دو اصل اصلاحی جامعه، مسئولیتی همگانی می‌دانست که اختصاص به قشر خاصی ندارد و تفاوتی بین اقشار و طبقات گوناگون جامعه در این امر نیست.^۱ ایشان عمده وجوب امر به معروف و نهی از منکر را در امور کلان می‌داند و می‌فرماید: «ما امر به معروف و نهی از منکر را در دایره کوچکی قرار داده‌ایم و به مواردی که ضررش برای خود افرادی که مرتکب می‌شوند یا ترک می‌کنند، محصور ساخته‌ایم؛ ولی به آن منکرات بزرگ توجه نداریم. باید کسانی را که حیثیت اسلام را از بین می‌برند و حقوق ضعفا را پایمال می‌کنند، نهی از منکر کرد».^۲

امام خمینی علیه السلام افزون بر اینکه امر به معروف و نهی از منکر را یک اهرم نظارتی در روابط متقابل میان افراد با یکدیگر می‌داند، دایره شمول آن را فراتر برده است و آن را در برابر عملکرد و رفتار متصدیان امور جامعه نیز مطرح می‌کند. ایشان در این باره می‌فرماید: «الان مکلفیم ما، مسئولیم همه‌مان، مسئولیم، نه مسئول برای کار خودمان، بلکه مسئول کارهای دیگران هم هستیم».^۳

۱. سیده فاطمه فقیه خلجانی، سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی، ص ۱۷۸.

۲. سیدروح‌الله موسوی خمینی، ولایت فقیه، ص ۱۱۸.

۳. همو، صحیفه امام، ج ۸، ص ۴۸۷.

امام علیه السلام در جای دیگر می‌فرماید:

ما اگر نظارت نکنیم، یعنی ملت اگر نظارت در امور دولت و مجلس و ... نکنند، اگر کنار بروند و مشغول کارهایشان بشوند، ممکن است یک وقت به تباهی بکشد. ما باید ناظر به امور باشیم. مردم باید ناظر باشند به اموری که در دولت می‌گذرد، اموری که در مجلس می‌گذرد، به اینها توجه کنند.^۱

شاخص‌های مشارکت

مشارکت اجتماعی از شاخص‌هایی شکل یافته است که در ادامه برخی از شاخص‌های اساسی و مهم آن بیان می‌شود.

الف) نقش محوری مردم برای تعیین سرنوشت

امام خمینی علیه السلام همواره به نقش محوری مردم در شکل‌گیری حکومت تأکید داشت و معتقد بود سرنوشت هر ملتی باید به دست خود آن ملت تعیین شود.^۲ ایشان در مشروعیت‌بخشی به حکومت و حاکمان، میزان رأی ملت می‌داند و می‌فرماید: «ما تابع آرای ملت هستیم».^۳

ب) نظارت بر عملکرد دولت

نظارت مردم بر عملکرد دولت مردان یکی دیگر از شاخص‌های مشارکت مردم در اندیشه امام خمینی علیه السلام است. ایشان در جایگاه فردی که مدافع مردمی بودن حکومت و مشارکت مردم در عرصه‌های گوناگون است، با تأکید بر اصل سیاسی و اجتماعی امر به معروف و نهی از منکر، معتقد به مشارکت و نقش فعال نظارتی مردم بود و چنین اظهار می‌داشت: «باید همه زن‌ها و همه مردها در مسائل اجتماعی و در مسائل سیاسی وارد باشند و ناظر باشند؛ هم به مجلس ناظر باشند و هم به کارهای دولت ناظر باشند و اظهار نظر بکنند. هم در مسائل سیاسی، هم در مسائل اجتماعی و هم در مسائلی که دولت عمل می‌کند».^۴

۱. همان، ج ۱۵، ص ۱۷.

۲. همان، ج ۳، ص ۵۰۳ و ج ۶، ص ۳۲.

۳. همان، ج ۱۱، ص ۳۴.

۴. همان، ج ۱۳، ص ۱۹۳.

ج) تعاون و همیاری مردم با یکدیگر

همدلی و همکاری مردم جامعه با یکدیگر برای فائق آمدن بر مشکلات جمعی، از شاخص‌های سرمایه اجتماعی است که زیرمجموعه مؤلفه مشارکت قرار می‌گیرد. در دین اسلام نیز همکاری و تعاون یکی از اصول و آموزه‌های اساسی آن دانسته می‌شود؛ به گونه‌ای که مردم همواره به مشارکت در کارهای خیر و نیک امر شده‌اند: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى». ^۱ امام خمینی علیه السلام سرچشمه تعاون و همدلی مردم را در تحول روحی و معنوی ایجاد شده در آنها می‌داند؛ حتی این تحول را به سبب اینکه موجب ایجاد روح تعاون و همدلی در مردم شده بود و در واقع نشان از وجود سرمایه اجتماعی در جامعه است، مهم‌تر از تحول و تغییر نظام حکومتی می‌داند. ^۲

کتاب‌نامه

قرآن

نهج البلاغه

۱. ابوالحسنی، سیدرحیم، «کارکردهای سیاسی سرمایه اجتماعی»، نشریه سیاست جهانی، س دوم، ش ۴، زمستان ۱۳۹۲.
۲. صالحی امیری، سیدرضا و اسماعیل کاوسی، سرمایه اجتماعی، تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۷.
۳. علینی، محمد و غلامرضا غفاری، «تحلیل فضای مفهومی سازه اجتماعی در کلام امام علی علیه السلام»، فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، س دوم، ش ۴، بهار ۱۳۹۲.
۴. علینی، محمد، سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۱.
۵. عیوضی، محمدرحیم و یوسف فتحی، «رهبری و سرمایه اجتماعی با رویکرد به رهبری امام خمینی» پژوهش‌نامه متین، دوره ۱۳، ش ۵۱، بهار ۱۳۹۰.
۶. _____، «نسبت مشارکت اجتماعی و سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی»، فصلنامه راهبرد، دوره ۲۲، ش ۶۶، ۱۳۹۱.
۷. فتحی، یوسف، سرمایه اجتماعی در اندیشه امام خمینی، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲.

۱. مانده: ۲.

۲. ر.ک به: سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۸، ص ۳۴۶.

۸. فقیه خلیجانی، سیده فاطمه، سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی، تهران: عروج، ۱۳۹۲.
۹. فوکویاما، فرانسیس، پایان نظم (سرمایه اجتماعی و حفظ آن)، ترجمه غلام‌عباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
۱۰. مردوخ، بایزید، «مشارکت مردم در فرایند توسعه و طرحی برای سنجش میزان آن»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ش ۶، ۱۳۷۳.
۱۱. موسوی خمینی، سیدروح‌الله، آداب الصلاه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۴.
۱۲. _____، جهاد اکبر، تهران: واحد تحقیقات اسلامی بنیاد بعثت، ۱۳۶۱.
۱۳. _____، شرح چهل حدیث، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۸.
۱۴. _____، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۸.
15. Robinson, David(24 May 2000), 'Social Capital, Participation and Consultation', Presentation to World Bank Study Group, Massey University, Auckland, NewZealand Social and Civic Policy Institute .